

MÁRKUS BEÁTA

A kisebbségi emlékezet változásai a 20. századi Magyarországon a német kisebbség emlékműveinek példáján

*Changes in Minority Memory in Twentieth-Century Hungary on the Example
of the Memorials of the German Minority*

The study examines the culture of remembrance and memory of the German minority in Hungary in the light of the memorials of two selected events — the First World War and the deportation to Soviet forced labour in 1944/1945. In both cases, the focus is on historical experiences that were not exclusively limited to members of the German minority. Therefore, the main question is, whether and if yes, how the memorials reflect the participation of the minority in the events, whether and if yes, how they have developed representations and narratives that differ from those of the Hungarian majority.

According to my hypothesis, while the commemoration of the First World War still largely aligned the memorial traces of the German minority with the majority society, the deprivation of their rights and the expulsion of 1945 caused a rupture between minority and majority that could no longer be left without reflection on the level of communal memory. Therefore from this time the German minority developed its own narrative of the past, which is also reflected by the memorials.

Keywords: German minorities, First World War, Second World War Aftermath, Memory Culture, Collective Memory

Bevezetés

A magyarországi német kisebbség 20. századi történetével kapcsolatban az utóbbi évtizedekben számos úttörő kutatási eredmény jelent meg, amely mind a tudomány állását, mind a németiség történeti tudatát és önismeretét jelentősen

előmozdította.¹ Kevésbé jellemzőek az olyan kutatások, amelyek azt vizsgálnák, hogy a kisebbség miként dolgozta fel a 20. század főbb eseményeit, milyen módon emlékezett meg a közösség a múlt egyes momentumairól, milyen emlékezési rítusok, szokások alakultak ki, illetve a nyilvános térben hogyan jeleníteték meg a saját múltjukat.

E tanulmány ezt a hiátust igyekszik enyhíteni a trianoni Magyarország területén állított két emlékmű-típus² – az első világháborús és az 1944/1945-ös Szovjetunióba deportálás emlékműveinek, emlékhelyeinek vizsgálatával. Mindkét esetben olyan történeti tapasztalat áll a fókuszban, amelyek nem kizárólag a német kisebbség tagjaira korlátozódott. A fő kérdés, hogy az emlékműveken megjelenik-e a kisebbség részvétele az eseményekben, kialakítottak-e a többségtől eltérő ábrázolásmódokat és narratívákat, és ha igen, hogyan.

Hipotézisem, hogy míg az első világháborúról való megemlékezés során a német kisebbség emléknymoi még nagy mértékben igazodtak a többségi társadaloméhoz, az 1945-ös jogfosztás és az elűzés olyan törést okozott kisebbség és többség között, amelyet már a közösségi emlékezet szintjén sem lehetett reflektálatlanul hagyni. Ezért ekkor alakult ki a német kisebbség saját emlékezeti narratívája, amit az emlékművek is közvetítenek.

A kutatás állása

A német kisebbség emlékműkultúrájáról mindeddig nem készült átfogó, szintetizáló tudományos munka. Jellemzőbb, hogy egyes identitásformáló eseményekkel (például betelepítés, kitelepítés) kapcsolatban történtek kutatások,³ amelyek azonban nem adnak teljes képet a témáról. Szintén hiányossága a kutatásnak, hogy csak az olyan emlékműállításokra terjedt ki mindeddig a figyelem, amelyek kifejezetten a német kisebbség történetének egy-egy történésével kapcsolatosak, míg az olyan események emlékezete, amelyek egyaránt érintették a kisebbséget és a többségi társadalmat (például a világháborúk), mindeddig nem kerültek bevonásra az ilyen vizsgálatokba.

¹ A teljesség igénye nélkül: Gonda 2014; Marchut 2014; Márkus 2020; Ritter 2018; Seewann 2015; Portmann – Seewann 2020; Tóth 2018; Tóth 2020; Vitári 2015.

² A tanulmányban az emlékhely megnevezést valamennyi olyan objektumra használom, amelyet a magyarországi németek első világháborús részvételéhez és az 1944/1945 fordulóján történt szovjet kényszermunkára deportálásához kötődően hoztak létre. Ezek az emlékhelyek nagyon különbözőek lehetnek: figurális és nonfigurális emlékművek, emléktáblák, emlékparkok stb. A Szovjetunióba deportálás esetén léteznek továbbá olyan objektumok is, amelyeket kizárólag a közösség tagjai tudnak „emlékműként” dekolodni, például a hazatérésért hálából állított templomi szobrokat.

³ Fata 2013; Schell 2013; Erb 2023.

Az első világháborúról, annak emlékezetéről és a vele kapcsolatban állított emlékművekről az elmúlt évszázadban könyvtárnyi szakirodalom jelent meg, a kutatásnak a centenáriumi év pedig újabb lendületet adott.⁴ A közép- és délkelet-európai német kisebbségek hősi emlékművei kapcsán 2009-en jelent meg egy monográfia, amely azonban a trianoni Magyarország területét nem érintette.⁵ Magyarországon szintén több adatbázis jött létre, amelyek az első világháborús emlékműveket gyűjtik össze és mutatják be.⁶ 2012-ben egy doktori értekezés kifejezetten azzal a céllal készült, hogy ezeket a köztéri alkotásokat gyűjtse össze és elemezze – ebben a munkában azonban a többségi társadalom és az etnikai kisebbségek emlékművei nincsenek szétválasztva.

A német kisebbség első világháborús emlékműveinek gyűjtése és dokumentálása egy 2022-ben megkezdett projektem keretében történt. Mivel az ilyen alkotások jelentős része az első világháború éveitől a második világháború lezajlásáig készült, így ebben a kutatásban nagyban támaszkodom a már rendelkezésre álló adatbázisokra, illetve ezeket vetem össze a települések etnikai összetételével, a korabeli népszámlálások adatai alapján.⁷

A magyarországi németek elhurcolásának és kitelepítésének emlékezetét, emlékhelyeit vizsgáló munkák száma is néhány írásra korlátozódik. Az első Boros Géza 2005-ös tanulmánya,⁸ amely azonban a német kisebbség Németországba való 1946–1948 közötti kitelepítését állítja a fókuszba, a Szovjetunióba deportálás csak marginálisan jelent meg benne. Tíz évvel később a „malenkij robot” emlékműveivel Bognár Zalán foglalkozott újra egy könyvfejezetben, ő azonban kutatási érdeklődésének megfelelően nem választotta külön ebben a vizsgálatban a német kisebbség emlékműveit a többségi társadalom civil elhurcoltjainak emléket állító

⁴ Néhány nemzetközi példa a teljesség igénye nélkül: Balogh – Leitgeb 2021; Berding 2000; Cornwall 2016; Frantzen 2004; Gärtner – Rosenberger 1991; Koselleck 1994; Köhler 2020; Low 2012; Mosse 1993; Prohászka 2021; Rachinger, 2014; Whittick 1946.

⁵ Böttcher 2009.

⁶ Online is elérhető a Köztérkép nevű oldal külön gyűjteménye az első világháborús hősi emlékművekről, amely jelenleg 3.557 találatot ad: l. Köztérkép Hősi Emlék. Az ujkor.hu oldal több részes cikksorozatban foglalkozott az első világháborús emlékművekkel, l. Szóts-Rajkó 2014; Novák 2014. Az Országos Széchényi Könyvtár Digitális Képtárában szintén található a témában egy fényképes gyűjtemény, l. OSZK Digitális Képtár.

⁷ Német kisebbség által létrehozott emlékműnek tekintem az olyan településeken állított alkotásokat, ahol a magukat német anyanyelvűnek vallók aránya elérte a korszakban a 25%-ot. Tisztában vagyok ennek módszertani problematikusságával, mivel ezáltal az adatbázisból azok a települések kimaradnak, ahol az előrehaladott asszimiláció, a ki- és beköltözések miatt, vagy egyéb okból ezt az arányt a kisebbség nem érte el, azonban az adatok kvantifikálásához szükséges volt egy arány megállapítása.

⁸ Boros 2005.

alkotásoktól.⁹ Írása célja nem is egy teljes körű feltárás volt, hanem a témával kapcsolatos emlékeztörténet kialakulásának illusztrálása.

A 2015-ös évet a magyar kormány a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékévének nyilvánította,¹⁰ amit végül 2017-ig meghosszabbítottak.¹¹ Az emlékév egyik fő eredménye az eseménnyel kapcsolatban eddig állított emlékművek renoválása, illetve újak állítása volt állami pályázati forrásból. Az ekkor született alkotásokról több kiadvány is született, amelyekben kísérlet történt a támogatott pályaművek dokumentálására, felsorolására. Így azonban ezekben a publikációkban nem jellemző, hogy a német kisebbség és a többségi társadalom emlékműveit valamilyen módon elválasztanák egymástól. Ide sorolható a Nemzeti Örökség Intézetének 2017-ben kiadott kötete,¹² amelynek szerzője igyekezett az addig állított emlékműveket összegyűjteni, azonban a koncepció nem teljesen tisztázza, hogy kizárólag a 2015–2017-es emlékév újításaira fókuszált-e: amennyiben nem ez volt a cél, a megelőző évtizedek emlékműveinek listája meglehetősen hiányos, amennyiben az emlékévre koncentrált, úgy a gyűjteménye azért sem lehetett teljes, mert egyes nyertes pályázatok az emlékév végéig sem készültek el. Ugyanez a probléma az Emlékev projekt zárókiadványában is megfigyelhető,¹³ amelyben a megvalósult projektek eleve kronologikus sorrendben lettek feltüntetve, meglehetősen különböző terjedelemben, adatmennyiséggel és képi dokumentációval, így a kiadvány alapján komoly nehézséget okozna megállapítani, hogy az valóban minden pályázatot tartalmaz-e. Ezen felül céljának megfelelően kizárólag az emlékév(ek) időszakára korlátozódik.

Mindezek alapján kijelenthető, hogy a magyarországi németek második világháború végén történt szovjet kényszermunkára deportálásához kapcsolódó emlékezetkultúra meglehetősen feltáratlan, mindeddig nem történt meg az ilyen témájú emlékművek, emlékhelyek szisztematikus dokumentálása és elemzése sem. Az ilyen jellegű emlékművek gyűjtését nagyban megnehezíti az is, hogy azok nehezen, vagy már egyáltalán nem elválaszthatóak a többségi társadalom hasonló tematikájú emlékhelyeitől, amit különösen a 2015-ben megkezdődött emlékévben megszorított emlékműállítások tesznek igazán nehézkesé. Az ezzel kapcsolatos kutatásaim keretében a Szovjetunióba deportálás emlékműveit mintegy egy évtizede gyűjtöm és dokumentálom, az így létrehozott adatbázis több mint száz emlékkalkotás adatait tartalmazza. A témában eddig megjelent publikációim azonban csak rövid, általános jellemzést adtak az emlékművekről, más témák keretébe ágyazva, így jelentősebb tendenciák megállapítására ezek nem adtak lehetőséget.¹⁴

⁹ Bognár 2015. 169–196.

¹⁰ L. 1009/2015. Kormányhatározat.

¹¹ L. 1572/2015. Kormányhatározat.

¹² Magyar 2017.

¹³ Kovács 2017.

¹⁴ Márkus – Tóth 2018. 142–172.; Márkus 2022. 117–148.

A magyarországi német kisebbség első világháborús hősi emlékművei

Az első világháború hősi halottjainak már a háború éveiben is állítottak emlékműveket, egyes alakulatok a fronton igyekeztek elesett bajtársaik emlékét megörökíteni – az ilyen alkotások azonban nem képezik a vizsgálatom tárgyát, mivel nem áll rendelkezésre róluk adatbázis. A háború utolsó éveitől kezdve azonban Európa szerte megfigyelhető, hogy a résztvevő államok emlékművek tömegeit hozták létre a hátszágban, nyilvánvalóan az addig soha nem tapasztalt mértékű veszteségekre reflektálva. Ezek az alkotások többes funkciót töltek be: az emlékállítás mellett az egyéni gyász feldolgozását szolgálták, a távol nyugvó halottak szimbolikus sírhelyeként funkcionáltak, ugyanakkor a jellemzően patetikus és heroikus ábrázolások, a hazáért hozott áldozat hangsúlyozása mintegy legitimálta a tömeges halált.¹⁵

A vesztes országok hősi emlékművei között számos ikonográfiai párhuzam vonható, ami azzal függ össze, hogy a fenti célok felül a kollektív gyászt is szimbolizálták: a háború elvesztése, az „igazságtalan békék”, a módosult határok és az elvesztett területek miatti fájdalmat is kifejezték.¹⁶ A közép- és délkelet-európai német kisebbségek emlékművei is jellemzően ebbe az ikonográfiai keretbe illeszkednek.

A magyarországi német kisebbség első világháborús emlékműveivel kapcsolatos kutatás keretében az emlékművek elemzésekor két fő szempont adódik: egyrészt a más, főként a szomszédos államok német kisebbségeinek hasonló emlékműveivel való összehasonlítás, másrészt a Magyarországon állított más emlékművekkel való összevetés.

A szomszédos államok német kisebbségeinek emlékműkultúráját Bernhard Böttcher 2009-es monográfiája elemzi, amelyben a balti államok mellett Csehszlovákia németlakta területeit, illetve a Magyar Királyságtól Romániához került német településterületeket vizsgálta meg. A trianoni Magyarország elhagyását azal indokolta, hogy a romániai némettség emlékművei reprezentatívak lehetnek a magyarországiakra nézve is,¹⁷ ez azonban erősen kérdéses. Mind Csehszlovákia, mind Románia esetén figyelembe kell venni, hogy az ott élő némettség a háborúban a többségi nemzettel ellentétes, vesztes oldalon vett részt a háborúban, így az azzal kapcsolatos kollektív tapasztalatai is eltérőek voltak. A háború elvesztésével és az új határok meghúzásával a német kisebbségek akarataik ellenére új államokba

¹⁵ Gärtner – Rosenberger 1991. 19.

¹⁶ A magyarországi emlékművekre nézve l. Harlov Melinda tipológiáját a Nagy Háború Blogon: Harlov 2015.

¹⁷ Böttcher 2009. 24.

kerültek, ahol szükségszerűen új realitásokhoz kellett alkalmazkodniuk, többek között a közelmúltról alkotott nemzeti narratívákat is el kellett fogadniuk.¹⁸ Ennek fényében különösen érdekes, hogy a német kisebbségek Csehszlovákiában¹⁹ és a Romániához csatolt Bánságban és Erdélyben is lehetőséget kaptak arra, hogy az első világháborús emlékműveiken a saját szempontjaikat érvényesítsék és anyanyelvüket használják – a hősi emlékműveiken vagy német, vagy kétnyelvű feliratok jelennek meg.²⁰ A többségi nemzet tehát hagyott a német kisebbségeknek teret egy saját narratíva kialakítására az első világháborúról.

A trianoni Magyarország területén meglehetősen korán felmerült a szándék, hogy a háború halottairól méltóképpen emlékezzenek meg, erre nézve alulról és felülről jövő kezdeményezések is történtek már a háború éveiben.²¹ 1914-ben, vagy 1915-ben alakult meg a Hősök Emlékét Megörökítő Országos Bizottság, majd 1915. június 23-án a belügyminiszter kiadta a 18.987. BM. eln. sz. körrendeletet, amelyben javaslatot tett a törvényhatóságoknak emlékművek állítására.²² 1917-ben a lehetőségből kötelesség lett, az 1917:VIII. törvénycikk már utasítást fogalmazott meg „a most dúló háborúban a hazáért küzdő hősök emlékének megörökítéséről”.²³ A törvényalkotók maguk is tisztában voltak vele, hogy az országos végrehajtás évekig, évtizedek is elhúzódhat az egyes települések gazdasági helyzetének, illetve a tervezett emlékmű méretének és formájának függvényében. A háború utolsó éveiben és a két világháború közötti évtizedekben viszont a törvénynek megfelelően országos emlékműállítási hullám kezdődött meg, amely lényegében minden településre kiterjedt.

A törvény országos hatálya a kutatás szempontjából rendkívül kedvező, mivel az tekinthető kivételes esetnek, ha valahol végül nem készült emlékmű. Az emlékművek avatása a településeken fontos eseménynek számított, ahol a lakosság zöme megjelent, emellett a városok és a községek vezetői igyekeztek ezekre az alkalmakra vezető politikusokat, magas rangú katonatiszteket, vagy egyéb fontos közéleti személyiségeket megnyerni. A rendezvényekről jellemzően a korabeli média is beszámolt, ez pedig a kutatás szempontjából azért is releváns, mivel így dokumentáció készült az emlékművekről, ami informálhat azok egykori formájáról

¹⁸ Böttcher 2009. 20.

¹⁹ Böttcher 2009. 4.

²⁰ Böttcher 2009. 284. A nagyszabeni emlékmű például annyira német minta alapján készült, hogy a város más nemzetiségű lakói nem tudtak vele azonosulni, l. Somfay 2012. 112.

²¹ Ide sorolhatóak a világi hatóságok mellett egyes egyházi szereplők kezdeményezései, például a pécsi püspök 3904/1914-es számú körlevele A háborúban elesettek közös sírhelye témában. Közli: Csibi – Vértesi 2016. 62.

²² A m. kir. belügyminiszter 1915. évi 18.987. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, hadi emlékművek emeléséről, l. Magyar 1915. 831–833.

²³ L. 1917. évi VIII. tc.

abban az esetben is, ha az alkotás azóta elpusztult, felújításra, átalakításra vagy kiegészítésre került.²⁴

Az emlékműállítási kötelezettségüknek természetesen a németlakta települések is eleget tettek.

Az alkotásokról készített adatbázis még nem teljes, bizonyos általános következtetések azonban mégis levonhatóak. Az emlékművek legérdekesebb sajátossága, hogy sem formájukban, sem a nyelvhasználatukban nem térnek el a többségi társadalom hősi emlékműveitől. Ez pedig nem felülről jövő utasítás következménye volt, hanem a közösség döntése. A 14.730. eln. sz. belügyminiszteri körrendelet ugyanis számos instrukciót adott az emlékművekkel kapcsolatban.²⁵ Rögzítette, hogy lehetőség szerint a települések „legszebb” helyén legyenek, kisebb falvakban esetleg a temetőben. Szintén utasítást tartalmazott arra nézve, hogy az alkotásokat hazai művészek,²⁶ lehetőleg hazai alapanyagokból készítsék el. Arra nézve azonban semmilyen instrukció nincs a rendeletben, hogy milyen feliratnak kell az emlékműveken és táblákon szerepelnie, illetve milyen nyelven. Ehhez képest néhány kivételtől²⁷ eltekintve az összes elkészült emlékműre magyar, esetleg latin nyelvű feliratok kerültek. Ezen felül a dátumformátum, és az elesett katonák nevei is magyar formában kerültek rájuk: egyrészt a keresztnévek magyar alakban, másrészt a magyaros sorrendben, azaz a keresztnév a családi nevet követően. Mindezt egy olyan időszakban, amikor sem a szóbeli kommunikációban, sem az anyakönyvezésnél, sem a temetői névhasználatnál nem ez volt a jellemző.

Ennek hátterében valószínűleg tudatos döntések álltak, amelyek összefüggtek Magyarország első világháború utáni helyzetével. A trianoni béke a magyar politikai elit és a társadalom számára is feldolgozhatatlan nemzeti tragédiát jelentett,

²⁴ Mindezt jól illusztrálja az MTI beszámolója a két német többségű település, a baranyai Püspöknádasd és Óbánya hősi emlékműveinek avatásáról, amelyekre 1922. szeptember 9-én került sor. A két egymást követő eseményen a kormányzó képviselőjében Soós Károly altábornagy jelent meg, aki megköszönte a két település – különösen a „kicsi és szegény” Óbánya lakosságának áldozatkészségét. Püspöknádasd esetén utalás történt rá, hogy a rendezvényen „magas szárnyalású magyar és német nyelvű beszéd” hangzott el, egyéb utalást a beszámoló nem tartalmaz a községek etnikai sajátosságaira. L. MTI Napi Hírek 15.

²⁵ A m. kir. belügyminiszter 1917. évi 14.730. eln. számú körrendelete valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjéhez, a hősök emlékének megőrkítéséről. Magyar 1917. 1913–1916.

²⁶ Több magyarországi művész és kőfaragó a korszakban kifejezetten ilyen emlékművek létrehozására specializálódott, a nagy részük a Dunántúlon élt és német származású volt. Vö. Somfay, 2012. 84.

²⁷ Néhány kivétel a teljesség igénye nélkül: a Baranya vármegyei Óbányán a felirat német nyelvű, a dátumok és a nevek azonban magyar sorrendben és magyar keresztnévvel szerepelnek, l. Köztérkép Óbánya. Hasonló a Tolna vármegyei Mórágyműve, ahol a feliratok német nyelvűek, a nevek azonban magyar formában jelennek meg, l. Köztérkép Mórágyműve. Rajkán az emlékművön német és magyar feliratok is szerepelnek, a hősök nevei magyar sorrendben, de német keresztnévvel lettek feltüntetve, l. Köztérkép Rajka.

az ország elvesztette területe és lakossága mintegy kétharmadát – köztük több nagyobb német településterületet is.²⁸ A trianoni döntés egyik elterjedt interpretációja pedig a nem magyar nemzetiségek hűtlensége volt, akik megcsönkítették az országot.²⁹ Az új határok között maradt legnagyobb létszámú, mintegy félmillió fős németiség az a veszély fenyegette, hogy az emiatt különösen nemzetiségellenes hangulat céltáblájává válik. Ezért kiemelten fontosnak tűnhetett a magyar államhoz való hűség kifejezése, amire az emlékműállítás is lehetőséget biztosított. Az emlékművek központi elhelyezkedése, az átadó rendezvények sajtóvisszhangja pedig garanciát jelentett arra, hogy a gesztus – a magyar narratíva átvétele a háborúról és a sorsközösség vállalása – nem marad észrevétlenül.

A német kisebbség az első világháborús emlékműveinek létrehozásakor nem alakított ki egyedi emlékezeti stratégiát. A magyar államhoz, tágabb értelemben a monarchikus keretekhez való lojalitásuk jeleként pedig lemondtak identitásuk két fontos eleméről a nyilvános térben: az anyanyelvükről és a névhasználati szokásaikról. Ez a gesztus a szomszédos államok német kisebbségeivel összehasonlítva válik igazán figyelemre méltóvá. A német kisebbség emlékműveinek igazodása a többségi társadalomhoz azt sugallja, hogy a közösségnek ekkor nem volt még saját, magára vonatkozó kollektív emlékezete, amelyet vizsgálni lehetne. Annak kialakulása majd csak a második világháború után vált láthatóvá, olyan történelmi tapasztalatok után, amelyek olyan törést okoztak a többség és a kisebbség viszonyrendszerében, amelyet az emlékműállítások sem hagytak többé reflektálatlanul.

A német kisebbség emlékművei az 1944/1945-ös kényszermunkára deportálásról

A második világháború befejező szakaszában, az 1944. december 16-án kiadott szovjet Állami Védelmi Bizottság 7161-es számú határozata értelmében 31.923 főnyi civilt – nőket és férfiakat – deportáltak német származásuk okán több éves kényszermunkára ún. szovjet GUPVI lágerekbe.³⁰ A tábori körülmények, a szokatlan időjárás, az élelmiszer- és orvosi ellátás hiánya miatt és munkahelyi balesetekben máig tisztázatlan, pontosan hányan veszítették életüket, a kutatás azonban általában kb. 30%-os veszteségből indul ki³¹ – azaz kb. 10.000 érintett halt meg a fogság éve alatt. A háború okozta traumák után a kisebbségi hovatartozás miatti különleges meghurcolás emléke mély nyomot hagyott a német lakosság kollektív

²⁸ Seewann 2015. 216–217.

²⁹ Seewann 2015. 317.

³⁰ Márkus 2020. 13.

³¹ Márkus 2020. 350.

tudatában, amelyet tovább fokozott, hogy az elhurcolási akció végrehajtása során a magyar hatóságok, a többségi társadalom és esetenként a más etnikumokhoz tartozó helyi lakosság intenzív szerepet játszott a német kisebbség összeszedésében és átadásában a szovjet katonaságnak. A traumát fokozta, hogy a hazatérők nem beszélhették ki nyilvánosan az őket ért nehézségeket: az azóta ismertté vált beszámolókból egy részük azt állította, hogy a hazatéréskor a határon konkrétan megfenyegették őket, hogy hallgatniuk kell a velük történekről, mások félelemből, a közösség érdektelenségéből fakadóan, vagy szégyenből nem beszéltek a fogáság éveiről évtizedeken át.³²

A közösség emlékező szándéka azonban a potenciális hatósági tiltás ellenére is megfigyelhető a rendszerváltást megelőző időszakban is. Bár ekkor még rendkívül sporadikusan, de néhány emlékmű készült az országban a deportálásról. Az első ilyen alkotás Gyulán, a németvárosi templom belső terében felállított emléktábla volt a halálos áldozatok neveivel 1952-ben, címként pedig magyar nyelven az elhurcolásra egyértelműen utaló „*A don-medencei szénbányákban elhunyt kedveseink emlékére 1945. I. 11 – 1948. XI. 27*” látható rajta.³³ Ez az emlékműtípus meglehetősen emlékeztet az első világháborús hősi emlékművekre, itt is tetten érhető az elhurcolás következtében a távolban életüket vesztett helyieknek való emlékálítás, azok szimbolikus eltemetése szakrális térben, emellett a családtagoknak egy helyszín biztosítása a méltó megemlékezéshez. A tábla alján szereplő „*Adj Uram örök nyugodalmat nekik!*” felirat szintén a közösség ekkor még aktív vallásosságát mutatja, valamint egy temetői sírkő hatását kelti.

A korai emlékműveknél hasonló motivációk és szimbolikák figyelhetőek meg, bár sehol nem olyan nyílt formában, mint Gyulán. Óbányán a hazatértek egy temetői keresztet újítottak fel 1957-ben, amelyre ekkor a német nyelvű „*Renowiert zur Erinnerung von Heimkehr aus Ruszland*” felirat került – amely egyben a két világháború közötti időszak nemzetiségi oktatásának hiányosságait is illusztrálja.³⁴ Az óbányai felirat külső szemlélő számára valószínűleg nem feltűnő és informatív, a felirat azonban a másik jellemző emlékműállítási motivációt örökítette meg: a hazatérésért való hálaadást.

A Csepel-szigeti Taksony községben egy ekkor még felirat nélküli temetői keresztet állítottak a túlélők 1965-ben, amelyre először 1989-ben került fel a még ekkor is csak a közösség számára érthető felirat: „*A távolban elhunyt, ismeretlen helyen nyugvó szerettei emlékére állította a taksonyi nép 1965*”.³⁵ Hasonló kisebb és rejtettebb emlékművek valószínűleg az ország területén még több helyen is

³² Márkus 2020. 352.

³³ Az emlékműről l. Erdmann 2011. 23.

³⁴ L. Füzes 1990.

³⁵ Bognár 2015. 193.

készültek a rendszerváltás előtt, az azt értelmezni tudó közösség nélkül azonban ezek felfedezésére napjainkban kevés esély mutatkozik.

A fő változást ebben az 1990-es évek hozták el. Az akkori politikai légkör felszabadítóan hatott a korábban meghurcolt közösségekre: kibeszélhetővé és kutathatóvá váltak korábban elhallgatott történelmi események, így a Szovjetunióba deportálás is. Vezető politikusok nyilvános beszédekben, az országgyűlés pedig határozatokban követte meg az előző rendszer áldozatait, ami egyben az anyagi kárpótlások megindulásával is párosult.³⁶ Az 1993-as kisebbségi törvény lehetővé tette helyi, regionális és országos szinten a kisebbségi önkormányzatok megalapítását,³⁷ amelyre a német közösség azonnal reagált is, az országszerte megalakított német önkormányzatok pedig politikai képviselőket, kezdeményezőket, szervezőket és anyagi támogatókat is jelentettek a különböző történelmi megemlékezések és emlékműállítások során.

Ennek eredményeként az 1990-es években számos emlékmű jött létre a Szovjetunióba hurcolásról,³⁸ amelyek azonban jellemzően nem különálló emlékkalkulációk voltak, hanem több olyan csoport közös emlékművei, amelyeket az előző rendszer nem tartott megemlékezésre méltónak. Így ebben az időszakban tipikus megoldássá vált a már rendelkezésre álló első világháborús hősi emlékművek kibővítése a második világháború és a szovjet lágerekben életüket vesztett helyiek neveivel.³⁹ Az ilyen névtáblák elkészítése továbbra is az elhunytak emlékének megőrzését szolgálta, ugyanakkor önálló megemlékezésekre nem adott lehetőséget. A közösségen kívül állók és a leszármazottak számára egy-egy ilyen kiegészítő tábla minimális információval szolgálhat, különösen az olyan esetekben, ha a névtáblára nem kerültek kiegészítő adatok, vagy csak a neutrális „*A második világháború áldozatai*” felirat.

A másik jellemző párosítás a korszakban a Németországba való elűzéssel közös emlékművek, amelyek viszont a településeken általában látványosabbak, figuratívak.⁴⁰ Ezek gyakran magyarázó és informatív feliratokat is tartalmaznak, amire azért is van lehetőség, mert a két eseményben érintettek létszáma akár egy településről is olyan magas, hogy a teljes felsorolás egyetlen emlékművön többnyire nem volna lehetséges – tehát más megszővegezésre van szükség. A feliratok közt német, magyar és vegyes nyelvű változatok is találhatóak – a magyar nyelv egyre gyakoribb választásának oka lehet a többségi lakosság megszólításának igénye,

³⁶ Márkus 2020. 353.

³⁷ 1993. évi LXXVII. tv. Jelenleg az Országos Német Önkormányzat adatai alapján 402 német kisebbségi önkormányzat működik az országban, l. LDU honlap.

³⁸ Az 1990–1999 közötti időszakban 29 emlékművet dokumentáltam, amelyet helyi német kisebbségek állítottak a Szovjetunióba deportálás emlékére, l. még: Márkus – Tóth 2018. 154.

³⁹ Márkus – Tóth 2018. 155.

⁴⁰ Márkus – Tóth 2018. 159–160.

ugyanakkor a német kisebbség intenzív nyelvvesztési folyamata is, amely az 1945 és 1990 közötti időszakban állandósult,⁴¹ és az azóta eltelt évtizedekben sem sikerült megállítani.⁴²

A Szovjetunióba deportálás emlékműveinek egy része tehát nem tartalmaz az eseményre egyértelműen utaló feliratot (így a háborús áldozatok kiegészített névlistái), vagy a feliratok alapján nem rekonstruálható a konkrét esemény. Utóbbira lehet példa a Fazekasbodán 1992-ben állított emlékkő, amelyen csupán „*A múlt áldozatainak emlékére*” felirat áll. Emellett azonban az 1990-es évektől egyre több olyan emlékmű is megjelent, amely egyértelműen utalt a kisebbségi és a többségi emlékezet kettéválására azáltal, hogy a Szovjetunióba deportálást kifejezetten a német kisebbséget érintő retorzióként ábrázolták. A német nyelvű vagy kétnyelvű feliratok egyértelmű utalások arra, hogy az emlékművek egyrészt elsősorban a saját közösséget kívánták megszólítani, másrészt a magyartól eltérő nyelvhasználat eleve felhívta a figyelmet arra, hogy az emlékállítás egy olyan esemény miatt történt, amely egy itt élő nem magyar csoportot érintett.

Az 1990-es és 2000-es években még rendkívül elterjedt kétnyelvű feliratok mellett olyan alkotások is készültek, amelyek megszövegezésükben emelték ki, hogy egy kifejezetten a német kisebbséget sújtó atrocitásnak kívánnak vele emléket állítani készítőik. A pécsi Lakits-laktanyán 1996-ban elhelyezett emléktábla felirata például a következő volt: „*Itt – az egykori Lakits-laktanyában – 1944. dec. 22-től 1945. jan. 20-ig gyűjtötték a Szovjetunióba elhurcolt német nemzetiségi polgári lakosságot. Később az ittmaradtak egyik internálótáboraként működött tovább.*” Szellőn is kétnyelvű emlékmű található a „*Szovjetunióba internált német emberek emlékére*”, amely 2005-ben készült.⁴³ 2007-ben az Ecseny község német önkormányzata által állított emléktáblán „*Az ecsenyi svábok kényszermunkán*” felirat áll.⁴⁴ Kiskassán a 2009-ben avatott kétnyelvű emléktábla magyar felirata: „*A Kiskassáról 1944. 12. 26-tól a Szovjetunióba kényszermunkára deportált, valamint 1946-tól szülőföldjéről elűzött német lakosság emlékére, akiket ártatlanul meghurcoltak, s nem hagytak szülőföldjükön élni, meghalni.*” Egy sajátos megfogalmazást tartalmaz a Szerencsen 2014-ben felállított regionális emlékmű, miszerint „*1945. januárjában (sic!) a térségből mintegy négyezer magyar civilt – köztük nagy*

⁴¹ Seewann 2015. 383.

⁴² 1930-ban a magukat német anyanyelvűnek vallók száma 477.153 fő (5,4%) volt (az 1941-es népszámlálás eredményei a megnőtt országterületre vonatkoznak, így nem nyújtanak megfelelő összehasonlítási alapot). 1990-re ez a szám a háború és az azt követő üldöztetés, az asszimiláció és nyelvvesztés hatására 37.511 főre (0,36%) csökkent. Nagy 1993. 30. Az utolsó, 2022. évi népszámlálás során 28.473 fő (0,32%) vallotta magát német anyanyelvűnek, l. erről a Népszámlálás hivatalos oldalát: Népszámlálás 2022.

⁴³ Köztérkép Szellő.

⁴⁴ L. Köztérkép Ecseny.

számban nőket, tizenéves fiatalokat – hurcoltak el sváb származásuk, vagy annak indoka alapján több évi kényszermunkára a Szovjetunióba.”⁴⁵ Gyulán ugyanebben az évben a „Szovjetunió bányáiba kényszermunkára ártatlanul elhurcolt több mint 500 gyulai német származású polgári lakos emlékére” állítottak új emlékművet ugyanazon templom elé, amelynek belsejében az 1952-es emléktábla található.⁴⁶ Hasonló példák sorával illusztrálható, hogy az emlékművek célja az is volt, hogy kiemeljék, hogy az áldozatok németiségük miatt szenvedték el a sorscsapásokat, amelyek emlékét meg kívánták őrizni. A Németországba való kitelepítés esetén ez a jelenség markánsabb, ugyanakkor az kizárólag a német kisebbséget érintette, míg a Szovjetunióba hurcoltak el magyarokat és más etnikumhoz tartozókat is, így ott a kisebbség szenvedésének hangsúlyozása tudatosabb döntést igényelt.

Ebben a 2010-es évek második felében, és különösen a 2015–2017 közötti emlékváltozás figyelhető meg. Az emlékvéve eleve egy kiszélesített áldozati kategóriát szólított meg: a „Szovjetunióba hurcolt politikai foglyokat és kényszermunkásokat”, amelybe jellemzően a civil elhurcoltak mellett a szovjet fogságba esett hadifoglyokat is beleértették nemzetiségtől függetlenül. Mindezt az ekkor állított emlékművek feliratai, az avató szertartásokon és megemlékezéseken tartott beszédek is visszatükrözték, amikor a német kisebbségről már vagy egyáltalán nem, vagy csak az elhurcoltak egyik csoportjaként esett szó.

Az emlékvéve során állami támogatásból létrehozott emlékművek esetén a magyarrá váló feliratok egyik oka, hogy a kiírt pályázatok célként az „egységes emléktáblák” létrehozását szabták meg, és ahhoz a forma, anyag, logóhasználat mellett a felíratra is javaslatot tettek.⁴⁷ Ez természetesen magyar nyelvű volt, és kiszélesített áldozati kategóriára való tekintettel már nem tartalmazott utalást az érintettek nemzetiségére, helyette az emlékvéve elnevezésével összhangban a „Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások” kategóriát javasolta.⁴⁸ Ez gyakorlatilag nem tette lehetővé, hogy az alkotások szöveges részei utaljanak az elhurcoltak németiségére olyan településeken, ahol ez a tény adott és ismert volt, így a korábbi gyakorlat egyre ritkábbá vált.⁴⁹ A németiségük miatt elhurcoltak

⁴⁵ Köztérkép Szerencs.

⁴⁶ Köztérkép Gyula.

⁴⁷ L. EMET – Pályázat.

⁴⁸ A jellemző felírat: „Az 1944–45-ben XY községből elhurcolt (létszám) lakos emlékére állította a (pályázó szervezet megnevezése) a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékére alkalmából (évszám).”

⁴⁹ Kivételek azonban akadtak. Egyrészt az emlékvéve időszakában is készül(het)tek emlékművek az állami támogatástól függetlenül, másrészt a pályázati kiírásban megfogalmazott szövegjavaslatól a megvalósítás során sok településen eltértek. Zengővárkonyban 2015-ben, valószínűleg még az emlékvévtől függetlenül állítottak kétnyelvű emlékművet az „Elűzött és kényszermunkára elhurcolt német honfitársaink emlékére”, l. Köztérkép Zengővárkony. Pécsdevecseren 2017-ben a helyi német önkormányzat német–magyar nyelvű emlékművet állított „Elhurcoltak emlékére/Als

közösségi emlékezete, emlékműveik lényegében integrálódtak a nemzeti keretekbe, noha ez a döntés korántsem tekinthető a közösség belső igényével, szándékai-val azonosnak, mint ahogy az az első világháború hősi emlékműveivel kapcsolatban még megfigyelhető volt.

Összegzés

A német kisebbség történeti emlékezetének, emlékezet- és emlékműkultúrájának vizsgálata napjainkban még a kutatás fehér foltjának tekinthető. Tanulmányommal ennek egy szegmensét kívántam bemutatni két meghatározó történelmi esemény – az első világháború és az ún. „malenkij robot” – emlékezetére állított emlékkalkotások mentén, illetve azok összehasonlításával abban a tekintetben, hogy azok milyen relációban állnak a többségi nemzet azonos vagy hasonló történeti tapasztalatainak nyilvános térben megjelenő emlékezetével.

Az eddigi kutatás keretében létrehozott két emlékmű kataszter alapján az a következtetés vonható le, hogy a német kisebbség az első világháború idején – sőt lényegében 1945 előtt – nem törekedett arra, hogy jelenlétét saját, a többségtől eltérő emlékezetkultúrával hangsúlyozza, azaz „kisajátítsa” a közös nyilvános teret a trianoni Magyarországon. Mindezt annak ellenére sem tette, hogy a korabeli jogi szabályozás ezt megengedte volna, tiltó rendelkezés a német identitás elemeinek – nyelv, név- és dátumformátum – használatáról nem ismert. A döntés háttérében ezért lényegében „öncenzúra” áll: a német kisebbség tagjai a hősi emlékművek állításában sokkal inkább a magyar nemzet irányában érzett lojalitás eszközét látták, nem pedig olyan lehetőséget, amellyel a közösség kohézióját tudták volna erősíteni egy saját narratíva kialakításával és prezentálásával.

Az 1944 végétől megkezdődő jogfosztás új fejezetet nyitott ezen a téren, noha ennek láthatóvá tétele csak az 1990-es évektől vált lehetségessé, mivel a politikai hatalom addig tiltotta az 1940-es években bekövetkeztetett üldöztetésről való nyilvános megemlékezéseket. Az akkori események azonban lehetetlenné – de legalábbis hiteltelenné – tették volna a rendületlen magyar–német sorközösség narratíváját, mivel a kisebbség szempontjából sorsdöntő években a különböző súlyosan diszkriminatív intézkedések éppen német származásuk, anyanyelvük, nemzetiségük miatt érték őket. Ezt a tényt az 1990-től létrehozott emlékművek

Gedenken an die Verschleppten” felirattal, amelyen nem szerepelnek az emlékév logói, l. Köztérkép Pécsdevecser. Az emlékévet követően, 2018-ban pedig az Újpesti Német Nemzetiségi Önkormányzat állított kétnyelvű emléktáblát „A „Malenkij robotra” elhurcolt újpesti Német polgárok emlékére”, l. Köztérkép Újpest.

egy része pedig akár a nyelvhasználatával, akár egyes tények kiemelésével hangsúlyozta is.

Az ilyen jellegű emlékeztetés a hazai németiség esetében, mint azt az első világháborús hősi emlékművek példája mutatja, a megelőző évtizedekben példátlan volt, a kisebbség lényegében korábban nem próbálkozott meg azzal, hogy a nyilvános térben felhívja a figyelmet saját történelmi múltja különbözőségére az itt élő más csoportokkal szemben. Erre a jellegű szakadásra a Szovjetunióba hurcolás és a Németországba üzés kapcsán azért került sor, mivel az 1945 utáni retorziók, illetve az azok 1990 előtti feldolgozásának ellehetetlenítése mély szakadékot hoztak létre a csoport és a többség emlékezete között, a közös szenvedés emlékezete pedig erősítette az azonosságtudatában meggyengült kisebbség identitását. A Szovjetunióba deportálás és a Németországba való kitelepítés közül véleményem szerint azért érdekesebb az előbbi emlékeztetének létrehozása 1990-től, mivel az utóbbi kizárólag a német kisebbséget érintette, míg a Szovjetunióba hurcoltak el magyarokat is. Tehát elviekben lehetséges lett volna ennek kapcsán is az eseményeket kollektív magyar szenvedéstörténetként ábrázolni, a kisebbség azonban ekkor nem erre törekedett, hanem saját emlékművek, emlékhelyek és emlékesemények kialakítására. Az azóta eltelt évek politikai történései, az érintett generáció lassú kihalása és az események átalakulása kommunikatívól kulturális emlékezteté ugyanakkor egyre halványabbá teszik ezt a jelenséget. Az emlékművek e két csoportjának vizsgálata azonban rámutat, hogy a német kisebbség emlékműkultúrája a 20. század során változásban volt, és néhány évtized erejéig képes volt a kollektív nemzeti emlékeztetőt elszakadva egy saját kisebbségi múltértelmezést közvetíteni.

Források

- 1009/2015. Kormányhatározat = 1009/2015. (I. 20.) Kormányhatározat a Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékéve meghirdetéséről (<https://jogkodox.hu/doc/8930815> – Letöltve: 2024.04.22.)
- 1572/2015. Kormányhatározat = 1572/2015. Kormányhatározat (IX. 4.) A Szovjetunióba hurcolt politikai foglyok és kényszermunkások emlékéve meghirdetéséről szóló 1009/2015. (I. 20.) Kormányhatározat módosításáról. Magyar Közlöny 123. (2015). 19123–19124.
1917. évi VIII. tc. = 1917. évi VIII. törvénycikk a most dúló háborúban a hazáért küzdő hősök emlékének megörökítéséről (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91700008.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38> – Letöltve: 2024. 04. 22.)
1993. évi LXXVII tv. = 1993. évi LXXVII. törvény a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól (<https://njt.hu/jogszabaly/1993-77-00-00> – Letöltve: 2024. 04. 28.)

- Csibi – Vértesi 2016 = Csibi Norbert – Vértesi Lázár (szerk.): A világháború kálváriáját járva. A pécsi egyházmegye és az I. világháború. Pécs, 2016.
- EMET Pályázat = Emberi Erőforrás Támogatáskezelő – GULÁG-GUPVI emlékévkív civil pályázata (https://emet.gov.hu/gulag-gupvi-emlekev-civil-palyazatai/ – Letöltve: 2024. 04. 30.)
- Köztérkép Hősi Emlék = Köztérkép, Hősi Emlék (https://www.kozterkep.hu/adattar/hosi-emlek – Letöltve: 2024. 04. 22.)
- Köztérkép Ecseny = Köztérkép, Domborműves emléktábla az ecsenyi sváboknak (https://www.kozterkep.hu/3263/dombormuves-emlektabla-az-ecsenyi-svaboknak# – Letöltve: 2024. 04. 30.)
- Köztérkép Gyula = Köztérkép, Malenkij robot emlékműve, Gyula (https://www.kozterkep.hu/26068/malenkij-robot-emlekmuve# – Letöltve: 2024. 04. 30.)
- Köztérkép Mórág = Köztérkép, I. világháborús emlékmű, Mórág (https://www.kozterkep.hu/31749/i-vilaghaborus-emlekmu# – Letöltve: 2024. 05. 03.)
- Köztérkép Óbánya = Köztérkép, Világháborús emléktábla, Óbánya (https://www.kozterkep.hu/36663/vilaghaborus-emlektabla – Letöltve: 2024. 05. 03.)
- Köztérkép Pécsdevecser = Köztérkép, Elhurcoltak emlékére, Pécsdevecser (https://www.kozterkep.hu/35861/elhurcoltak-emlekere# – Letöltve: 2024. 04. 30.)
- Köztérkép Rajka = Köztérkép, Hősi emlékmű, Rajka (https://www.kozterkep.hu/24894/hosi-emlekmu# - Letöltve: 2024. 05. 03.)
- Köztérkép Szellő = Köztérkép, Kitelepített németek emlékműve, Szellő (https://www.kozterkep.hu/16361/kitelepített-nemetek-emlekmuve# – Letöltve: 2024. 04. 30.)
- Köztérkép Szerencs = Köztérkép, A malenkij robot áldozatainak emlékműve, Szerencs (https://www.kozterkep.hu/24379/a-malenkij-robot-aldozatainak-emlekmuve# – Letöltve: 2024. 04. 30.)
- Köztérkép Újpest = Köztérkép, A „Malenkij robotra” elhurcolt újpesti német polgárok emléktáblája (https://www.kozterkep.hu/34781/a-malenkij-robotra-elhurcolt-ujpesti-nemet-polgarok-emlektablaja# – Letöltve: 2024. 04. 30.)
- Köztérkép Zengővárkony = Köztérkép, Az elhurcolt németek emlékköve, Zengővárkony (https://www.kozterkep.hu/35037/az-elhurcolt-nemetek-emlekkove# – Letöltve: 2024. 04. 30.)
- LDU honlap = Általános ismertető, Magyarországi Németek Országos Önkormányzata (https://ldu.hu/altalanos-ismerteto?lang=hu – Letöltve: 2024. 05. 03.)
- Magyar 1915 = Magyar Királyi Belügyminisztérium (szerk.): Magyarországi rendeletek tára. Budapest, 1915.
- Magyar 1917 = Magyar Királyi Belügyminisztérium (szerk.): Magyarországi rendeletek tára. Budapest, 1917.

- Nagy 1993 = Nagy Orbán (szerk.): 1990. évi népszámlálás. Demográfiai adatok. I. kötet. Budapest, 1993.
- Népszámlálás 2022 = 2022. évi népszámlálás hivatalos oldala (<https://nepszamlalas2022.ksh.hu/eredmenyek/vegleges-adatok> – Letöltve: 2024. 04. 28.)

Felhasznált irodalom

- Balogh – Leitgeb 2021 = Balogh László Levente – Leitgeb Christoph: Opfermythen in Zentraleuropa. Wien, 2021.
- Berding 2000 = Berding, Helmut: Krieg und Erinnerung. Fallstudien zum 19. und 20. Jahrhundert. Göttingen, 2000.
- Bognár 2015 = Bognár Zalán: A „málenkij robot” utólete régióként – a történetírásban, a köztudatban, emlékművek Magyarországon kitekintéssel a határon túlra. In: Bognár Zalán (szerk.): „Itt volt a végállomás”: halálos áldozatokkal járó német- és magyarellenes tevékenységek a Kárpát-medencében, 1944–1949. Pécs, 2015. 169–196.
- Boros 2005 = Boros Géza: Kitelepítési emlékművek Magyarországon (1989–2004). Regio 16. (2005:2), 93–110.
- Böttcher 2009 = Böttcher, Bernhard: Gefallen für Volk und Heimat. Kriegerdenkmäler deutscher Minderheiten in Ostmitteleuropa während der Zwischenkriegszeit. Köln – Weimar – Wien, 2009.
- Cornwall 2016 = Cornwall, Mark (Ed.): Sacrifice and rebirth: the legacy of the last Habsburg war. Oxford, 2016.
- Erb 2023 = Erb, Mária: Erinnerungsstätten der Ansiedlung in Ungarn. In: Landsmannschaft, der Deutschen aus Ungarn Landesverband, Baden-Württemberg (Hrsg.): Kulturtagung am 15. Oktober 2022 in Gerlingen. Gerlingen, 2023. 85–123.
- Erdmann 2011 = Erdmann Gyula: Schuldlos sühnen. In: Mittag Mónika (szerk.): Málenkij robot. Az orosz bányákba deportált gyulaiak emlékére. Gyula, 2011. 21–28.
- Fata 2013 = Fata, Márta: Gedekkreuz und Ulmer Schachtel. In: Fata, Márta – Drobac, Katharina (Hrsg.): Migration im Gedächtnis. Auswanderung und Ansiedlung im 18. Jahrhundert in der Identitätsbildung der Donauschwaben. Stuttgart, 2013. 187–220.
- Frantzen 2004 = Frantzen, Allen: Bloody Good: Chivalry, Sacrifice and the Great War. Chicago, 2004.
- Füzes 1990 = Füzes Miklós: Az alsó- és középfokú nemzetiségi oktatás története Délkelet-Dunántúlon 1945–1985. Pécs, 1990.

- Gärtner – Rosenberger 1991 = Gärtner, Reinhold – Rosenberger Sieglinde (Hrsg.): Kriegerdenkmäler: Vergangenheit in der Gegenwart. Innsbruck, 1991.
- Gonda 2014 = Gonda Gábor: Kitaszítva. Kényszmigráció, nemzetiségpolitika és földreform németek által lakott dél- és nyugat-dunántúli településeken 1944–1948. Pécs, 2014.
- Harlov 2015 = Harlov Melinda: I. világháborús emlékműtípusok – a lovas emlékművek. (https://nagyhaboru.blog.hu/2015/05/27/i_vilaghaborus_emlekmutipusok_a_lovas_emlekmuek – Letöltve: 2024. 04. 22.)
- Koselleck 1994 = Koselleck, Reinhart: Der politische Totenkult: Kriegerdenkmäler in der Moderne. München, 1994.
- Kovács 2017 = Kovács Emőke (szerk.): Gulág-Gupvi emlékévek. Zárókiadvány 2015–2017. Budapest, 2017.
- Köhler 2020 = Köhler, Thomas: 1914–1918 – 2014–2018. Erster Weltkrieg – Kriegserinnerung – Erinnerungskultur. Wien, 2020.
- Low 2012 = Low, Polly (Ed.): Cultures of commemoration: war memorials, ancient and modern. Oxford, 2012.
- Magyar 2017 = Magyar Sándor István: Emlékezés politikai foglyokra és áldozatokra. Emléktáblák és emlékművek Magyarország. Budapest, 2017.
- Marchut 2014 = Marchut Réka: Töréspontok. A Budapest környéki németység második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948). Budapest – Budaörs, 2014.
- Márkus – Tóth 2018 = Márkus Beáta – Tóth Ágnes: A németek elhurcolásának és kitelepítésének magyarországi emlékhelyei (1952–2015). In: Filep Tamás Gusztáv (szerk.): Ünnepek és felejtés. Emlékezet, identitás, politika. Budapest, 2018. 142–172.
- Márkus 2020 = Márkus Beáta: „Csak egy csepp német vér”. A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországról 1944/1945. Pécs, 2020.
- Márkus 2022 = Márkus Beáta: A tabusítástól a nemzeti emlékezetig. Az 1944/1945-ös Szovjetunióba hurcolások emlékezete Magyarországon. In: Barabás Gábor – Böhm Gábor – Pohárnok Melinda (szerk.): Bölcsész Akadémia 5. Tanulmányok a bölcsészet- és társadalomtudományok köréből. Pécs, 2022. 117–148.
- Mosse 1993 = Mosse, George L.: Gefallen für das Vaterland. Nationales Heldentum und namenloses Sterben. Stuttgart, 1993.
- MTI Napi Hírek = Magyar Távirati Iroda, Napi Hírek, 1922. szeptember/1. 15. kiadás, belföldi hírek.
- Novák 2014 = Novák Ádám: „Hiába omlott volna e sok vér?” – Iránytű hazánk I. világháborús köztéri szobraihoz (<https://ujkor.hu/content/hiaba-omlott-volna-e-sok-ver-iranytu-hazank-i-vilaghaborus-kozter-i-szobraihoz> – Letöltve: 2024. 04. 22.)

- OSZK Digitális Képtár = Országos Széchényi Könyvtár Digitális Képtár (https://dka.oszk.hu/kereses/gyujtemenylista.phtml?gyujt=El-s%F5%20vil%E1gh%E1bor%FAs%20h%F5si%20eml%E9km%FBvek – Letöltve: 2024. 04. 22.)
- Portmann – Seewann 2020 = Portmann, Michael – Seewann, Gerhard: Donauschwaben. Deutsche Siedler in Südosteuropa. Potsdam, 2020.
- Prohászka 2021 = Prohászka László: Sisak és kard. Magyar művészek első világháborúval kapcsolatos alkotásai. Budapest, 2021.
- Rachinger 2014 = Rachinger, Johanna (Hrsg.): Erster Weltkrieg, die bewahrte Erinnerung. Wien, 2014.
- Ritter 2018 = Ritter, György: Hazáink/Heimatländer. Budapest, 2018.
- Schell 2013 = Schell, Csilla: „Pro Memoria“. Denkmäler als Erinnerung an die Vertreibung in Ungarn seit der Wende. Jahrbuch für Europäische Ethnologie 8. (2013), 213–230.
- Seewann 2015 = Seewann Gerhard: A magyarországi németek története. 2. kötet. Budapest, 2015.
- Somfay 2012 = Somfay Örs: Az I. világháború magyar vonatkozású köztéri, valamint közösségi hősi emlékei és ezek adatbázisa. Ph.D. disszertáció, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 2012.
- Szöts-Rajkó 2014 = Szöts-Rajkó Kinga: I. világháborús emlékművek. (https://ujkor.hu/content/i-vilaghaborus-hosi-emlekmuevek – Letöltve: 2024. 04. 22.)
- Tóth 2018 = Tóth Ágnes (szerk.): Dokumentumok a magyarországi németek történetéhez 1944–1953. Budapest, 2018.
- Tóth 2020 = Tóth Ágnes: Németek Magyarországon 1950–1970. Budapest, 2020.
- Vitári 2015 = Vitári Zsolt (szerk.): Volksbund és ifjúság. Dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből 1925–1944. Pécs, 2015.
- Whittich 1946 = Whittich, Arnold: War Memorials. London, 1946.